

УДК 81'373.43

Гаврилюк Н. В.

СУФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ-НОВОТВОРИ НЕОКЛАСИКІВ У КОНТЕКСТІ ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ 20-30-Х РОКІВ ХХ СТ.

Аналізуються словотвірні особливості оказіональних іменників київських неокласиків (М. Рильського, М. Зерова, Ю. Клена, М. Драй-Хмари, П. Филиповича), утворених суфіксальним способом, у зіставленні з новотворами інших українських поетів 20–30-х років ХХ ст.

Word-formation features of occasional nouns of neoclassics (M.Rylsky, M.Zerov, Y.Klen, M.Draj-Hmara, P.Fillipovich), formed by suffixal way, in comparison to new growths of other Ukrainian poets 20–30-x years XX century are analysed.

В останнє десятиріччя поглиблену увагу мовознавців викликають індивідуально-авторські новотвори, які аналізуються в багатьох аспектах: словотвірному, лексико-семантичному, прагматичному, лексикографічному та ін. Усебічне вивчення індивідуально-авторського словотвору дозволить визначити продуктивні та специфічні способи творення нових слів, з'ясувати причини виникнення й закономірності їх функціонування у тексті, – з одного боку, та виявити особливості стилю поетів, – з іншого.

Не позбавлений авторських новотворів і поетичний словник київських неокласиків. Проте словотворча практика цих поетів довгий час залишалась поза увагою лінгвістів. І лише наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. активізувалась робота у цьому напрямку. Частково оказіональні слова неокласиків розглядались у працях Г. Вокальчук [1; 2], Л. Зіневич [4], А. Калетнік [5] та ін.

Неокласики (М. Зеров (МЗ), М. Рильський (МР), Ю. Клен (ЮК), М. Драй-Хмара (ДХ), П. Филипович (ПФ)) були учасниками складного літературного процесу, котрий відзначався розмаїттям світоглядних систем та стильових течій і напрямків, представники яких

мали власні погляди на розвиток української поезії, її художньо-виражальних засобів, зокрема – на місце і роль у ній авторських лексичних новотворів. Виявлення спільних і відмінних ознак у творенні індивідуально-авторських слів неокласиками та іншими поетами 20–30-х років ХХ ст. є *метою пропонованої статті*.

Суфіксація – один із найпродуктивніших способів творення іменників у поетичному словнику неокласиків. Аналіз значного масиву суфіксальних новотворів-іменників (близько 120 одиниць) здійснюється на основі спільності загального словотвірного значення: “носії ознаки”; “абстрагована ознака”; “опредметнена дія”.

Більшість іменників із загальним словотвірним значенням “носії ознаки” є назвами осіб (НО) чоловічої і жіночої статі, а також персонімами зі значенням збірності. Найрепрезентативнішими є маскулінні назви, які утворювались від дієслівних, іменникових та прикметникових основ.

Віддієслівним дериватам властиве значення особи як виконавця дії, названої мотивуючим дієсловом, або ж особи як носія процесуальної ознаки, яка характеризує поведінку, переконання людини.

У поетичному лексиконі неокласиків широко використовуються НО, утворені від дієслівних основ за допомогою суфікса -ник (та його варіанта -льник): спорудник (МЗ) ← спорудити, лікувальник (МЗ) ← лікувати, віщувальник (МЗ) ← віщувати, звістовник (жін. відповідник звістовниця) (МЗ) ← звістити, привітальник (МЗ) ← привітати, покривдник (МЗ) ← покривдити, постувальник (МЗ) ← постувати. Словотвірний тип “Д + -ник” є також одним із найпродуктивніших у поетичному мовленні 20–30-х років ХХ ст.: засланник (В. Гадзінський), кличник (М. Доленго) та ін. [2, 13].

Усі віддієслівні деривати з суфіксом -ник, засвідчені в поетичному лексиконі неокласиків, належать М. Зерову. Новотвори відзначаються книжним забарвленням, якого набувають у контексті, де зображаються античні часи чи княжа доба (щоправда, в основному це – перекладні тексти). Авторські НО з таким відтінком порівняно рідко вживаються у поетичному мовленні пореволюційних десятиліть, пор. у М. Зерова: “... а ви, брати мої, / Литва і Русь, ви, що з’єднали стяги / На спільного покривдника свого, / На ворога мого і супостата...” та Наталі Забілої: “Уперто й похмуро до князівських брам / посунули помстники...”.

Частіше новотвори з суфіксом -ник зустрічаються у політично заангажованих текстах, у яких вчуваються настанови партії більшовиків на пафосне оспівування комуністичного ладу та засудження і несприйняття всього “чужого”, “буржуазного”: “Ми не варвари, не гуни; / ми – окличники комуни!” (О. Ведміцький), “У Англії завше блукають двотінники, / коли обанкрутився вождь там чи сват. / На зміну готові нові перемінники, / в прем’єри готовий новий “демократ”” (М.Михасевич).

Решта віддієслівних НО представлені у словнику неокласиків одиничними дериватами, утвореними за допомогою таких афіксів: -ч: почитувач (МЗ) ← почитувати; -тель: згубитель (МР) ← згубити; -чик: перекладчик (МЗ) ← перекладати; -к-о: лайко (ЮК) ← лаяти. Мало- й непродуктивними є ці словотвірні форманти й у словотворчості інших поетів аналізованого періоду: рухач (В. Еллан-Блакитний), пручатель (В. Поліщук).

З-поміж відіменникових НО продуктивністю відзначаються лише деривати з суфіксом -ник. Вони утворюють різномірну щодо семантики групу: НО за родом діяльності, названої твірною основою: комедник (у значенні “актор, який грає у комедіях”) (МР) ← комедія, “сазанятник” (у значенні “рибалка, який ловить сазанів”) (МР) ← сазан; НО за соціальним становищем: курінник (“особа, яка належить до нижчих прошарків суспільства; небагата людина”) (ПФ) ← курінь, берладник (“особа, наділена владою”) (ЮК) ← берло “символ влади” [СУМ, т. I, с. 162]; НО за характерологічною ознакою, поведінкою: зграйник (ЮК) ← зграя “група людей, які займаються ганебною діяльністю” [СУМ, т. III, с. 523]. Під час творення слів “сазанятник”, берладник відбувається процес нарощування твірних основ: сазан + -ат- + -ник → сазанятник; берл- + -ад- + -ник → берладник.

Менш продуктивними у процесі творення інновацій є словотвірні типи дериватів із суфіксами -ар: вістяр (ПФ) ← вість, весняр (ДХ) ← весна та -к-о: бородько (ЮК) ← борода.

Одиничні інновації утворено за допомогою суфіксів іншомовного походження: -ор: деструктор (МР) ← деструкція; -іт: яковіт (МЗ) ← Яків.

Інновація деструктор позначає особу за її поглядами, переконаннями. Ідея деструкції традицій, вічних цінностей заради конструкції

нової, ні на що не схожої, культури була однією з провідних у творчості футуристів: “Ми структуєм стецтво, / стецтво! / Деструктуєм / ми / мистецтво!” (Е. Стріха). Іменник деструктор є іронічною назвою прихильників цієї ідеї. Водночас у лексиконі самих футуристів новотвір не виявлений. Інновація деструктор є своєрідним свідченням про неправомірність “закидів вульгарної критики (Б. Коваленка, Д. Загула, Я. Савченка та ін.) у нібито відстороненості неокласиків від дійсності” [6, 502], які насправді прагнули не руйнувати, а розбудовувати національну культуру, розуміючи нетлінність вічних цінностей, що й знайшло своє вираження у поетичних рядках М. Рильського: “Вже й черемха розпускається – / Хоч банальна, а така, / Що безсило опускається / І в деструктора рука”.

Новотвір яковіт, який позначає особу за її належністю до певного політичного об’єднання, ймовірно, близький за семантикою до узуальної лексики яacobінець. Слова мотивуються іменами, які мають неоднакове фонетичне вираження у різних мовах: Яків і Яcob [1, 50].

Відприкметникові деривати позначають переважно осіб за характерною внутрішньою ознакою, в тім числі й психофізіологічною. Інновації утворено за допомогою суфіксів -ик: шляхетник (ЮК) ← шляхетний, делікатик (МР) ← делікатний; -ник-: нерозсудник (ПФ) ← нерозсудливий; -ець: сонливець (МЗ) ← сонливий, побратанець (ЮК) ← побратаний. При творенні авторського прикметника делікатик відбувається усічення суфікса твірної основи слова делікатний, внаслідок чого в інновації з’являється додаткове значення суб’єктивної оцінки, властиве відіменниковим дериватам із суфіксом -ик.

Частина авторських назв осіб є жіночими відповідниками до загальноживаних іменників чоловічого роду. НО утворювалися за допомогою афіксів:

– иц-я: чорноризиця (МЗ) ← чорноризець, стратениця (ДХ) ← стратенець, юниця (ДХ) ← юнак (пор. із тичинівським новотвором юнка, котрий утворено пізніше від інновації М. Драй-Хмари, у 1942 році, проте саме він увійшов до складу сучасної української літературної мови [СУМ, т. I, с. 614], очевидно через більшу продуктивність суфікса -к-а), звістовниця (МЗ) ← звістовник (мотивуючий іменник чол. роду є інновацією того ж автора);

– к-а: пiйткa (МЗ) ← пiйт (пор. з новотвором С. Голованiвського поетиха, який вiдзначається розмовно-просторiчним забарвленням, на вiдмiну вiд iнновацiї М. Зерова, яка має книжне забарвлення).

Окремi авторськi назви осiб жiночої статi не мають сiввiдносних iменникiв чоловiчого роду. Вони утворенi за такими типами: “I + -анк-а”: бережанка (ЮК) ← берег; “Д + -iльниц-я”: родiльниця (МЗ) ← родити; “Д + -ар- + -к-а”: блукарка (ЮК) ← блукати. Остання iнновацiя утворена з пропуском деривацiйної ланки: блук-а-ти → /блук-**ар**/ → блукар-**к**-а. Новотвiр блукарка позначає особу за конкретною фiзичною дiєю, на яку вказує твiрна основа, а iнновацiя бережанка – за мiсцем проживання чи перебування особи. Оказiональне слово родiльниця є персонiфiкованою назвою землi “та, яка дає життя усьому живому”. Загалом продукування фемiнiтивiв безвiдносно до маскулiнних назв має у словнику неокласикiв нерегулярний характер, як i в поетичному мовленнi 20–30-х рокiв у цiлому.

Залежно вiд потреб номiнативного характеру з’являються у словнику неокласикiв iнновацiї на позначення збiрних назв осiб. Вони утворюються за продуктивним у сучаснiй українськiй мовi типом “I + -ств-о”: титанство (МЗ) ← титан, татарство (ЮК) ← татарин та непродуктивними – “I + -j-а”: нащаддя (МЗ) ← нащадок, “I + -изн-а”: трупизна (ЮК) ← труп. Останнiй новотвiр мiстить у своїй семантицi виразну негативну конотацiю, зумовлену значенням мотивуючого iменника: “Людей, мов крам, жандармам продавав / торгаш жидiвський, зрадник Азеф, / що черв’яком у душi влазив / i на гнилiй трупизнi жирував”.

Як бачимо, неокласики активно використовували суфiксальний спiсiб для творення оказiональних назв осiб.

Загальне словотвiрне значення “носiй ознаки” реалiзується й у iнших конкретних значеннях, жодне з яких не представлено значною кiлькiстю дериватiв:

– результат дiї – “Д + -овиц-я”: плясовиця (ЮК) ← плясати. Новотвiр є нестандартним та незвичним для українськiй мови, оскiльки мотивується основою російського дiєслова плясать “двигаться скачками, подпрыгивая, кругообразно, как бы танцую; беспорядочно колебаться, быстро двигаться” [СРЯ, т. III, с. 148]. Значення російськiй лексеми трансформується в утворений iменник, який

вживається для позначення узагальненого образу сукупності істот, що виконують названі дії: швидко і безперестанно рухаються, безладно коливаються, врізнобіч стрибають. У контексті новотвір відтворює авторські уявлення про шабаш нечистої сили: “Яка страшна, потворна плясовиця! / В тім вихорі, що все утяг у вир, / не відрізниш, де чорт, а де чортиця, / чи то сукуб, інкуб чи звір”. Вживання загальнономовного слова танець було неможливим, оскільки воно має інший семантичний відтінок – “сукупність пластичних і ритмічних рухів певного темпу і характеру” [СУМ, т. X, с. 32]. Тобто виникнення інновації зумовлене творчим задумом автора і пошуком необхідного лексичного відповідника для точного відтворення власного бачення зображуваного;

– результат дії зі значенням збірності – “Д + -ин-и”: обрушини (ДХ) ← обрушувати(ся), розсипини (МЗ) ← розсипати(ся);

– місце, призначене для виконання дії – “Д + -ищ-е/-бищ-е”: зсипище (МЗ) ← зсипати, сівбище (ЮК) ← сіяти.

– місце, яке є наслідком дії, названої мотивуючою основою – “Д + -лин-а”: погорілина (МЗ) ← погоріти.

– назви частин цілого за характерною ознакою – “П + -ин-а” кінцевина (МЗ) ← кінцевий, круглина (МЗ) ← круглий.

– назви конкретних предметів та різних виробів – “Д + -алн-о”: кружално (МЗ) ← кружитися (інновація є синонімом загальноновживаної лексеми дзига); “П + -к-а”: слонівка (МЗ) ← слоновий (семантично новотвір мотивується словосполученням слонова кістка і позначає виріб із цього матеріалу); “І + -ощ-і”: смакощі (МР) ← смак.

У художніх текстах неокласиків широко вживаються іменники із загальним значенням абстрагованої ознаки, які характеризуються здатністю лаконічно відтворювати місткий узагальнений образ, поширюючи ознаку з частини на ціле, або виділяти важливу, на думку автора, ознаку.

Серед афіксальних словотворчих засобів, якими послуговувалися неокласики, одним із найпродуктивніших був суфікс -ість. Уживання іменників на -ість є загальною тенденцією індивідуально-авторського словотвору в поетичному мовленні 20–30-х років (пор: сніжність, зрадність, невпійманість (Б.-І. Антонич), майбутність, невстрашимість, непройденість (В. Бобинський), випраглість, речевість (О. Ольжич), невичерпальність, несмертельність (Є. Мала-

нюк), встидливість, чулість (В. Поліщук) та ін.) Значною кількістю інновацій репрезентовано словотвірний тип “П + -ість” у поетичному лексиконі М. Семенка (напр.: беззразковість, зойкність, крейдянність, примушеність, огневість) де $\approx 5\%$ становлять деривати з -ість від загальної кількості новотворів [3, 96]. Авторські іменники неокласиків з суфіксом -ість складають $\approx 1,5\%$ у їхньому словнику.

Висока продуктивність суфікса -ість пояснюється його здатністю сполучатися з необмеженим колом прикметникових та дієприкметникових твірних основ. У літературній мові узуальні деривати мотивуються якісними та відносними прикметниками: простими, суфіксальними, префіксальними, префіксально-суфіксальними, складними та практично усіма різновидами дієприкметників, у тому числі ад’єктивованих [8, 113]. У художньому мовленні суфікс -ість розширює потенції сполучуваності і може приєднуватися до оказіональних твірних основ, тобто до тих прикметників чи дієприкметників, які у мові відсутні.

У доробку неокласиків авторські іменники цього словотвірного типу мотивуються різноструктурними прикметниками (ненатлість (МЗ) ← ненатлий, рідність (МР) ← рідний, дотикальність (МЗ) ← дотикальний, невідкличність (ЮК) ← невідкличний, боговитість (МЗ) ← боговитий) та дієприкметниками (затасність (МР) ← затасний, пошматованість (ЮК) ← пошматований). Новотвір боговитість походить від оказіонального прикметника, зафіксованого у творчості того ж автора. Частина інновацій утворена з пропуском дериваційної ланки, тобто у літературній мові відсутні мотивуючі прикметники: ясминність (ЮК) ← /ясминний/ ← ясмин “жасмин” [СУМ, т. XI, с. 654]; недіткненність (МЗ) ← /недіткнений/ ← не діткнутися; неуїнятність (МЗ) ← /неуїнятний/ ← не уїняти; чи дієприкметники: докінченість (ЮК) ← /докінчений/ ← докінчити; незмірність (МР) ← /незмірний/ ← не змірити – (пор. з уз. незмірність); розлеглість (МЗ) ← /розлеглий/ ← розлягти(ся) – (процес деривації супроводжується морфологічним чергуванням /а/ : /є/).

Інновації, утворені від прикметників, мають переважно значення якості, властивості, а від дієприкметників – стану.

Загалом словам із суфіксом -ість (старослов’янським за походженням) притаманне книжне забарвлення, яким вирізняється більшість новотворів неокласиків: “Так от камінню властивий тя-

гар, ... дотикальність – тілам, недіткненність – порожні” (М. Зеров); “Знов невідкличність і руїна...” (Ю. Клен); “Я пошматованості навесній / різьблену єдність протиставлю...” (Ю. Клен)”.

Залежно від семантики мотивуючих лексем забарвлення книжності може стиратися. Дериват тоді набуває семантичних відтінків інтимності, ліричності, поетичності: “І у п’янку запашність матіол, / в ясминність спогадів далеких...” (Ю. Клен).

Як зазначають фахівці, тип творення відприкметникових іменників з суфіксом -ість є найбільш продуктивним не тільки в українській, але й в інших слов’янських мовах [8, 113]. Тому експресивний потенціал таких слів загалом невисокий. З метою посилення виражальних можливостей загальноновживаних лексем, неокласики оновлюють морфологічну структуру узуальних слів, замінюючи закріпленій узусом суфікс іншим, незвичним, напр.:

-иц-я: вічниця (ЮК) ← вічний, (уз. вічність);

-ств-о/-цтв-о: підступство (МЗ) ← підступний, (уз. підступність); задавацтво (МЗ) ← задавака, (уз. задавакуватість).

Інновації з суфіксом -ств-о/-цтв-о вживаються для позначення якостей людини. Характерно, що у художньому мовленні цей суфікс поєднується в основному з твірними основами слів, які мають негативнооцінну конотацію в семантиці, пор. з новотворами інших авторів: скнарство (В. Ковалевський), катство (Л. Д’яченко), а також складний іменник М. Зерова грошохватство.

Особливістю поетичного словника неокласиків є наявність авторських множинних назв абстрагованої ознаки із власне українським суфіксом -ощ-і: вольнощі (МР) ← вільний, гіркощі (МР) ← гіркий, невиннощі (МР) ← невинний, терпкощі (МР, ЮК) ← терпкий. Порівняно зі співвідносними іменниками в формі однини (гіркість, невинність, терпкість) у множинних номінаціях ознака інтенсифікується, “згущується”, у зв’язку з чим значною мірою посилюється емоційне звучання контексту: “Цей біль, ці гіркощі – моєї кров отчизни” (М. Рильський). Серед проаналізованих інновацій інших учасників літературного процесу 20–30-х років подібних утворень не виявлено.

З-поміж авторських іменників неокласиків виділяється незначна група дериватів із загальним словотвірним значенням предметної дії. Творення таких номінацій можна пояснити прагнен-

ням до стислості вислову, що сприяє вираженню узагальнення в мові: замість описових конструкцій, що відтворюють процес, дається назва його в цілому, нерозчленовано, опредмечено [7, 134]. Більшість інновацій утворена без порушень дериваційних норм сучасної української мови. У словотвірній структурі інновацій виділяються такі суфікси:

– нн-я та його варіанти: зав’ядання (ЮК) ← зав’ядати, зблукання (МЗ) ← зблукати, пов’ядання (ПФ) ← пов’ядати, причарування (ПФ) ← причарувати, рожевіння (МР) ← рожевіти, рокування (МЗ) ← рокувати, спалахання (ЮК) ← спалахувати (суфікс –анн-я приєднується до усіченої основи мотивуючого дієслова);

– ництв-о: зводництво (МЗ) ← зводити “знищувати, губити, за-напацати кого-, що-небудь” [СУМ, т. III, с. 351], здобичництво (МЗ) ← здобич. Останній дериват формально мотивується іменником, але семантично співвідносний з дієсловом грабувати. Новотвори вказують на заняття осіб;

– j-а: пожертя (МЗ) ← пожерти. В інновації зберігається неподовжений інфінітивний -т- мотивуючого дієслова;

– ізаціj-а: балканізація (ЮК) ← Балкани.

Серед аналізованих інновацій переважають деривати з книжним забарвленням у семантиці, якого вони набувають у контексті. В окремих новотворах книжний відтінок суфікса -нн-я посилюється поєднанням його із застарілими чи рідковживаними словами, напр.: рокування, зблукання, зводництво та ін. Для поетичного мовлення 20–30-х років новотвори з таким відтінком нехарактерні. В цілому інновації зі значенням опредметненої дії у доробку поетів аналізованого періоду також є рідковживаними. Незначною продуктивністю відзначаються лише деривати з суфіксом -нн-я: випроміння, звіріння (П. Тичина), похмелення (В. Бобинський), зорення (Є. Маланюк).

Отже, за допомогою суфіксального способу неокласики утворили значну кількість іменникових інновацій. Серед них переважають оригінальні експресивні одиниці, які відображають авторське сприйняття навколишнього світу. Серед новотворів наявні й словотвірні варіанти загальноновживаних слів. Поява таких інновацій зумовлювалася здебільшого версифікаційними потребами. Найпродуктивнішими в оказіональному словотворі неокласиків є типи “Д + -ник”, “І + -ник”, “П + -ість”, “Д + -нн-я”, які активно вико-

ристовуються для продукування нових слів багатьма поетами 20-30-х років ХХ ст. (М. Семенком, В. Бобинським, Б.-І. Антоничем та ін.). Проте стилістична та семантична реалізація цих типів у творчості поетів “п’ятірнього грона” має свої особливості. Більшість новотворів неокласиків вирізняється книжним забарвленням.

Особливістю художнього словника поетів неокласиків є наявність авторських множинних назв абстрагованої ознаки із власне українським суфіксом -ощ-і. Решта словотвірних типів у доробку “п’ятірнього грона”, як і їхніх сучасників, репрезентовано здебільшого одиничними дериватами.

Подальше дослідження індивідуально-авторських новотворів неокласиків у зіставленні з фактами авторського словотвору інших поетів 20–30-х років ХХ ст. є перспективним, оскільки дозволить виявити спільні й відмінні особливості у продукуванні нових одиниць авторами цього хронологічного періоду, простежити взаємовпливи у творчості представників різних літературних угруповань і напрямків.

Література

1. Вокальчук Г. М. Індивідуально-авторські назви осіб у поезії неокласиків // Актуальні проблеми сучасної філології. – Рівне: Інформ.-вид. відділ Рівн. держ. педінституту, 1998. – С. 49–55.
2. Вокальчук Г. М. Оказіональна номінація осіб в українській поезії 20–30-х років ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1991. – 23 с.
3. Вокальчук Г. М. “Я – беззразковості поет” (Словотворчість Михайля Семенка): Монографія. – Рівне: Перспектива, 2006. – 201 с.
4. Зіневич Л. В. Мовна майстерність Миколи Зерова: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002. – 19 с.
5. Калетнік А. А. Лінгвістичний статус неологізмів у неокласичному тексті: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2008. – 16 с.
6. Літературознавчий словник-довідник. – К.: Академія, 1997. – 752 с.
7. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
8. Родніна Л. О. Суфіксальний словотвір іменників // Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 57–118.